

A Comparative Analysis of Mulla Sadra and Immanuel Kant's Methodology in Explaining Reality and Knowledge

Ahmad Tayebi*

Abstract

This study presents a comparative philosophical analysis of two major thinkers who represent different historical and intellectual traditions: Mulla Sadra in the Islamic world and Immanuel Kant in modern Western philosophy. The central problem addressed in this research concerns the ways in which these two philosophers conceptualize reality and knowledge, and how their metaphysical foundations lead to distinct methodological frameworks. The hypothesis is that fundamental differences in ontological presuppositions result in different approaches to the structure and limits of knowledge. The research adopts a descriptive–analytical methodology based on textual analysis of primary philosophical works and secondary interpretations. Mulla Sadra, by emphasizing the primacy of existence, gradation of being, substantial motion, and knowledge by presence, considers reality as an autonomous, multi-layered and dynamic unity that can be grasped through both rational and intuitive means. Kant, by contrast, draws a strict distinction between noumenon and phenomenon and highlights the a priori structure of the mind, viewing reality as constructed and limited to human experience. The results indicate that although both thinkers engage with similar epistemological questions, their methodologies and underlying metaphysics produce sharply contrasting conceptions of knowledge and reality.

Keywords: Mulla Sadra, Immanuel Kant, philosophical methodology, epistemology, ontology, primacy of existence, transcendental idealism.

* Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Payam Noor University, Tehran, Iran,

ahmadtayebi@pnu.ac.ir

Date received: 03/05/2025, Date of acceptance: 16/10/2025

Introduction

The problem of how human beings relate to reality and how knowledge is formed has long occupied the center of philosophical reflection. Mulla Sadra, working in the intellectual environment of the Islamic world, and Immanuel Kant, situated in the Enlightenment of modern Europe, represent two powerful and divergent responses to this enduring question. Mulla Sadra's Transcendent Philosophy proposes an ontologically grounded framework in which existence is the ultimate foundation of both reality and knowledge. Kant's transcendental idealism, on the other hand, proposes that knowledge is determined by the cognitive structures of the human mind rather than by reality as it is in itself. Both philosophers address similar questions about the nature and limits of human knowledge, but they do so within radically different metaphysical and methodological contexts. This study aims to identify and analyze those differences systematically, showing how each framework reflects a distinct philosophical worldview.

Materials and Methods

The research is based on a descriptive–analytical approach with a comparative methodology. It involves the close reading and structural analysis of philosophical texts by both Mulla Sadra and Kant. The analysis proceeds in three stages.

1. Identifying metaphysical foundations: Sadra's ontological realism and Kant's transcendental framework.
2. Examining epistemological consequences: participatory knowledge versus representational knowledge.
3. Comparing methodological approaches: intuitive–metaphysical synthesis versus transcendental–critical analysis.

This method allows for a systematic comparison of philosophical structures rather than a mere juxtaposition of concepts, revealing the deep methodological divergences between these two traditions.

Discussion & Result

The comparative analysis yields several key findings. First, the two philosophers operate on fundamentally different ontological assumptions. Sadra regards existence as the ultimate ground of reality, independent of mental construction, characterized by gradation and intrinsic dynamism. Reality is accessible not only through rational

argument but also through intuitive and spiritual insight. Kant, conversely, denies epistemic access to reality as it is in itself (noumenon) and confines knowledge to phenomena structured by space, time, and categories. Second, the two systems diverge in their understanding of knowledge. For Sadra, knowledge is a mode of existence itself; knowing is an ontological participation in reality. His notion of knowledge by presence reflects a direct, non-representational relation between the knower and the known. Kant views knowledge as representational, produced by the synthesis of sensory data and the mind's a priori conceptual framework. Third, their methodological orientations reflect these metaphysical commitments. Sadra combines rational demonstration, mystical intuition, and theological insight, aiming for a holistic vision of reality. Kant applies a critical-transcendental method, analyzing the conditions of the possibility of experience without making ontological claims about what lies beyond.

These differences reveal two contrasting philosophical attitudes toward the relation between mind and reality. Sadra works within an ontological realist paradigm in which reality precedes and grounds knowledge. Knowledge is not a construction but an uncovering, a direct participation in the fabric of being. His method integrates rational reasoning and intuitive unveiling, reflecting the close relationship between metaphysics, epistemology, and spiritual experience in classical Islamic philosophy. Kant represents a critical and modern paradigm in which epistemology precedes ontology. For him, what can be known is strictly determined by the structure of human cognition, and reality beyond experience is inaccessible. While Sadra's framework extends knowledge to metaphysical and transcendent realms, Kant limits it to empirical phenomena and assigns metaphysical ideas to the realm of practical reason. Despite their profound differences, both philosophers share a concern with establishing a systematic methodology for understanding knowledge. Both reject naïve realism, though in different ways: Sadra through ontological gradation and union, Kant through transcendental structure and critical delimitation. This shared orientation toward methodological rigor makes their comparison philosophically productive, especially for contemporary debates on the nature and scope of human cognition.

Conclusion

The comparative analysis of Mulla Sadra and Immanuel Kant demonstrates that their divergent metaphysical foundations lead to fundamentally different

epistemological and methodological positions. Sadra grounds knowledge in an ontological structure that transcends the limits of sensory experience and embraces intuition as a legitimate mode of knowing. Kant, in contrast, grounds knowledge in the structure of the human mind, restricting its reach to phenomena and establishing clear boundaries for human reason. These two approaches reveal not only two distinct philosophical systems but also two epistemic horizons: one expansive and participatory, the other critical and delimiting. By placing these two traditions in dialogue, this study highlights the possibility of integrating insights from both: the metaphysical depth of Sadrian philosophy and the epistemic clarity of Kantian critique. Such an integrative perspective may contribute to contemporary philosophical discussions on the nature of reality, the scope of human knowledge, and the role of methodology in bridging different intellectual traditions.

Bibliography

- Allison, Henry E. (2004). *Kant's Transcendental Idealism: An Interpretation and Defense* (Revised and enlarged ed.). Yale University Press.
- Aquila, Richard E. (1983). *Representational Mind: A Study of Kant's Theory of Knowledge*. Indiana University Press.
- Bird, G. (2016). *Kant's Theory of Knowledge: An Outline of One Central Argument in the 'Critique of Pure Reason'*. Routledge.
- Fernandes, Sergio L. De C. (1985). *Foundations of Objective Knowledge: The Relations of Popper's Theory of Knowledge to that of Kant*. Springer Netherlands.
- Kalin, I. (2010). *Knowledge in later Islamic philosophy: Mulla Sadra on existence, intellect, and intuition*. OUP USA.
- Kamal, M. (2016). *Mulla Sadra's transcendent philosophy*. Routledge.
- Kant, Immanuel. (1781/1787). *Critique of Pure Reason*. (A/B Edition pagination).— If using a translation: Kant, Immanuel. (1998). *Critique of Pure Reason* (Paul Guyer & Allen W. Wood, Trans.). Cambridge University Press. (Original work published 1781/1787)
- Kant, Immanuel. (1783/2004). *Prolegomena to Any Future Metaphysics That Will Be Able to Present Itself as a Science* (James W. Ellington, Trans.). Hackett Publishing Company.
- Kermani, Tooba. (2009). *Mulla Sadra and Transcendent Philosophy*. Tehran: Al-Hoda International Publications. {In Persian}
- Malakaf, Alaeddin. (2011). *Reason and Faith in the Thought of Ibn Rushd, Mulla Sadra, and Immanuel Kant*. International Center for Translation and Publishing of al-Mustafa (PBUH). {In Persian}
- Meisami, Sayeh. (2018). *Knowledge and Power in the Philosophies of Ḥamīd al-Dīn Kirmānī and Mullā Ṣadrā Shīrāzī*. Palgrave Macmillan.

97 Abstract

- Mohammadpour Dehkordi, Sima. (2012). *Human Dignity from the Perspective of Mulla Sadra and Kant: Epistemological and Ontological Foundations*. Qom: Bustan-e Ketab Publications. {In Persian}
- Morris, James Winston. (1981). *the Wisdom of the Throne: An Introduction to the Philosophy of Mulla Sadra*. Princeton University Press.
- Najmabadi, Isa & Dehbashi, Mehdi. (2019). *Awareness and Self-Awareness from the Perspective of Kant and Mulla Sadra*. *Religious Thought Quarterly*, 19(71), 135–150. {In Persian}
- Paans, O. (2024). Grasping the Grounds of Thought: The Thing-in-Itself, Actancy and Ecology. *Journal of Philosophical Investigations*, 18(47), 111-138. <https://doi.org/10.22034/jpiut.2024.62685.3833>
- Prichard, Harold Arthur. (1909). *Kant's Theory of Knowledge*. Oxford: Clarendon Press.
- Sadr al-Din Shirazi, Muhammad ibn Ibrahim (Mulla Sadra). (2005). *Al-Hikma al-Muta'aliya fi al-Asfar al-'Aqliyya al-Arba'a* (Vol. 1, Book I). (Trans. M. Khajavi). Tehran: Bidar Publications. {In Persian}
- Sadr al-Din Shirazi, Muhammad ibn Ibrahim (Mulla Sadra). (2008). *Al-Tasawwur wa al-Tasdiq*. Zahedi Publications. {In Persian}
- Sadr al-Din Shirazi, Muhammad ibn Ibrahim (Mulla Sadra). (2011). *Shawahid al-Rububiyyah fi Manahij al-Suluk ila Allah*. (Trans. A. Babaei). Tehran: Mowla Publications. {In Persian}
- Waxman, Wayne. (1991). *Kant's Model of the Mind: A New Interpretation of Transcendental Idealism*. Oxford University Press.
- Zumbach, C. (2012). *The transcendent science: Kant's conception of biological methodology* (Vol. 15). Springer Science & Business Media.
- Zumbach, Clark. (1984). *The Transcendent Science: Kant's Conception of Biological Methodology*. Springer Netherlands. (*Nijhoff International Philosophy Series, Vol. 15*)

تحلیل تطبیقی روش‌شناسی ملاصدرا و کانت در تبیین واقعیت و معرفت

احمد طیبی*

چکیده

مقاله حاضر با عنوان «تحلیل تطبیقی روش‌شناسی ملاصدرا و کانت در تبیین واقعیت و معرفت»، به بررسی دو نظام فلسفی متفاوت در پاسخ به مسئله امکان شناخت و حدود واقعیت می‌پردازد. مسئله اصلی تحقیق آن است که چگونه این دو فیلسوف با تکیه بر پیش‌فرض‌های متافیزیکی متفاوت، به تبیین واقعیت و معرفت پرداخته‌اند و این تفاوت‌ها چگونه در روش‌شناسی آن‌ها بازتاب یافته است. فرضیه پژوهش آن است که تمایز در مبانی هستی‌شناختی، به تفاوت در روش‌های فلسفی این دو متفکر انجامیده است. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر منابع کتابخانه‌ای است. در این پژوهش، دیدگاه‌های ملاصدرا بر پایه اصولی همچون اصالت وجود، تشکیک در هستی، حرکت جوهری و علم حضوری، در برابر نظریه ایدئالیسم استعلایی کانت قرار گرفته و تحلیل شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که ملاصدرا با پیوند عقل و شهود، معرفت را نوعی حضور وجودی و شهودی حقیقت در ذهن می‌داند، در حالی که کانت با محدود ساختن شناخت به پدیدار و تمایز میان نومن و فنومن، معرفت را امری حاصل از ساختار ذهنی انسان تلقی می‌کند. نتیجه نهایی پژوهش آن است که گرچه هر دو فیلسوف به دنبال پاسخی برای حدود و امکان معرفت‌اند، اما به واسطه روش‌شناسی متفاوت خود، به نظام‌هایی ناهمگون دست می‌یابند که از تفاوت در مبانی متافیزیکی آن‌ها ریشه می‌گیرد.

کلیدواژه‌ها: ملاصدرا، کانت، روش‌شناسی فلسفی، معرفت‌شناسی، هستی‌شناسی، علم حضوری، ایدئالیسم استعلایی.

* استادیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران، ahmadtayyebi@pnu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۲۴

۱. مقدمه و طرح مسئله

در تاریخ فلسفه، هر عصری با ظهور متفکرانی برجسته همراه بوده که با بازاندیشی در بنیادهای معرفت و هستی، دستگاہی نوین برای فهم جهان ارائه کرده‌اند. صدرالدین محمد شیرازی، مشهور به ملاصدرا، در سده یازدهم هجری و در بستر تمدن اسلامی، با طراحی «حکمت متعالیه»، یکی از ژرف‌ترین نظام‌های فلسفی پس از ابن‌سینا را بنیان نهاد. وی با تلفیق عناصر فلسفه مشائی، اشراقی و عرفان ابن‌عربی، و نیز با تکیه بر منابع دینی، کوشید تا نظریه‌ای منسجم درباره واقعیت، مراتب هستی، و امکان معرفت ارائه دهد. در نقطه‌ای دیگر از تاریخ، ایمانوئل کانت، فیلسوف برجسته آلمانی قرن هجدهم، با نگرارش «نقد عقل محض»، نقطه عطفی در جریان مدرن فلسفه غربی رقم زد و با طرح «انقلاب کپرنیکی در فلسفه»، مسیر فلسفه پس از خود را دگرگون ساخت. او با نفی دسترسی مستقیم به اشیاء فی‌نفسه و تمرکز بر ساختارهای ذهنی، مفهومی تازه از واقعیت و شناخت را مطرح کرد که نقطه آغاز فلسفه نقاد و ایدئالیسم استعلایی در غرب محسوب می‌شود. با وجود تفاوت‌های بنیادی در بستر تاریخی، سنت فکری، و زبان فلسفی این دو متفکر، هر دو به مسئله‌ای محوری پرداخته‌اند: چگونه می‌توان به واقعیت معرفت یافت و شناخت انسان چه نسبتی با هستی دارد؟ ملاصدرا با مفاهیمی چون اصالت وجود، تشکیک در هستی، حرکت جوهری و علم حضوری، نگاهی وجودی و متعالی به معرفت دارد. در حالی که کانت، با تحلیل استعلایی، واقعیت را محدود به تجربه پدیداری و شناخت را محصول ترکیب مفاهیم پیشینی و داده‌های حسی می‌داند. بررسی تطبیقی این دو رویکرد می‌تواند علاوه بر شناسایی تفاوت‌های روشی و مبنایی، افق‌هایی نو در تبیین نسبت انسان با جهان و حدود امکان معرفت بگشاید. بر این اساس، این پژوهش می‌کوشد به این پرسش بنیادین پاسخ دهد که: ملاصدرا و کانت، هر یک چگونه واقعیت و معرفت را در دستگاه روش‌شناختی خود تبیین می‌کنند، و چه تفاوت‌ها، شباهت‌ها و چالش‌های نظری میان این دو نظام فلسفی وجود دارد؟

۱.۱ پیشینه تحقیق

در دهه‌های اخیر، مقایسه تطبیقی میان اندیشمندان اسلامی و غربی به‌ویژه در حوزه مبانی معرفت‌شناسی و وجودشناسی، به یکی از حوزه‌های پررونق در مطالعات فلسفی بدل شده است. در این راستا، آثاری مانند کتاب محمدپور دهکردی (۱۳۹۱) با تمرکز بر مفهوم

کرامت انسانی در فلسفه ملاصدرا و کانت، تلاش کرده‌اند تا نقاط اشتراک و افتراق این دو فیلسوف را در تبیین ارزش انسان بررسی کنند. همچنین ملک‌اف (۱۳۸۹) در پژوهش خود، رابطه عقل و ایمان را در اندیشه ابن‌رشد، صدرالم‌تألهین و کانت کاویده است. مقاله نجم‌آبادی و دهباشی (۱۳۹۸) نیز به بررسی آگاهی و خودآگاهی از منظر این دو فیلسوف پرداخته است. در حوزه مطالعات انگلیسی‌زبان، می‌توان به اثر کالین (۲۰۱۰) درباره معرفت در فلسفه اسلامی متأخر با تأکید بر ملاصدرا و نیز دیگر (۲۰۰۴) درباره نظریه معرفت کانت اشاره کرد. همچنین موریس (۱۹۸۱) با اثر خود تحت عنوان «حکمت عرش»، شناختی ساختاری از نظام فلسفی ملاصدرا ارائه داده است. آثار دیگر مانند کتاب طوبی کرمانی (۱۳۸۸) و ترجمه و شرح الرسالة فی التصور و التصدیق (۱۳۸۷) نیز مکمل‌های مهمی برای شناخت دقیق‌تر دیدگاه‌های ملاصدرا هستند. با این حال، آنچه در پژوهش‌های فوق‌کمر مورد توجه قرار گرفته، بررسی تطبیقی روش‌شناسی این دو متفکر در تبیین مفاهیمی همچون واقعیت و معرفت است. از این رو، این مقاله می‌کوشد با نگاهی تحلیلی و ساختاری، به مطالعه تطبیقی روش‌شناسی ملاصدرا و کانت در تبیین واقعیت و معرفت بپردازد تا چارچوبی مفهومی برای مطالعات تطبیقی آینده فراهم آورد. نوآوری این تحقیق آن است که برخلاف پژوهش‌های پیشین که عمدتاً به مقایسه مفاهیم فلسفی چون ذهن و عین، یا زمان و مکان در اندیشه ملاصدرا و کانت پرداخته‌اند، تمرکز خود را به‌طور خاص بر روش‌شناسی این دو فیلسوف در تبیین مفاهیم واقعیت و معرفت معطوف کرده است. این تمرکز، امکان تحلیل دقیق‌تری از نحوه شکل‌گیری بنیان‌های معرفت‌شناختی در دستگاه فکری هر یک را فراهم می‌آورد. همچنین، این پژوهش با بررسی ساختارهای استدلالی و شیوه‌های به‌کاررفته در آثار ملاصدرا و کانت، نشان می‌دهد که چگونه تفاوت در پیش‌فرض‌های متافیزیکی و معرفت‌شناختی ایشان، به تفاوت‌های اساسی در شیوه دستیابی به معرفت منتهی شده است. در همین راستا، مقاله حاضر چارچوبی مفهومی برای مطالعات تطبیقی آینده پیشنهاد می‌کند که پژوهشگران را به‌جای تمرکز صرف بر مفاهیم، به تحلیل روش‌های تولید معرفت در نظام‌های فکری سوق می‌دهد؛ رویکردی که در ادبیات تطبیقی پیشین کمتر مورد توجه قرار گرفته و از این حیث، می‌تواند دریچه‌ای تازه برای فهم ژرف‌تر نسبت میان فلسفه اسلامی و فلسفه غربی بگشاید.

۲. فلسفه کانت و ملاصدرا: دو جهان‌بینی در نسبت با هستی، عقل و معرفت

فلسفه را می‌توان تلاشی برای درک نسبت انسان با هستی، معرفت و معنا دانست. در این میان، ایمانوئل کانت در غرب و ملاصدرا در شرق اسلامی، هر یک نماینده گفتمانی هستند که در پاسخ به بحرانهای معرفت‌شناختی، هستی‌شناختی و اخلاقی زمان خود، دستگاه‌هایی مستقل، منسجم و نوآورانه طراحی کردند. بررسی نظام فکری هر یک از این دو فیلسوف، نشان‌دهنده دو تلقی عمیقاً متفاوت از عقل، ذهن، واقعیت و امکان شناخت است.

ایمانوئل کانت (۱۷۲۴-۱۸۰۴)، فیلسوف آلمانی، با نگارش *نقد عقل محض* (۱۷۸۷/۱۷۸۱) کوشید میان تجربه‌گرایی هیوم و عقل‌گرایی دکارتی راه سومی بیابد. او نه ادعای دسترسی مستقیم به واقعیت داشت، و نه شناخت را صرفاً محصول تجربه می‌دانست. کانت با طرح «ایدئالیسم استعلایی»، استدلال کرد که ذهن انسان دارای ساختارهایی پیشینی است—شامل صورت‌های زمان و مکان و مقولاتی چون علیت، وحدت، و جوهر—که با آنها داده‌های حسی را سازمان می‌دهد (Hartnack, 2001: 3-24). به بیان دیگر، جهان پدیداری نتیجه ترکیب ماده‌ی حسی و صورت‌های ذهنی است. بنابراین، آنچه ما تجربه می‌کنیم، نه «واقعیت در ذات خود»، بلکه «واقعیت در نسبت با ذهن» است. مطالعات جدید نشان می‌دهد که مسئله شیء فی‌نفسه در فلسفه کانت را می‌توان نه فقط در قالب یک مشکل متافیزیکی بلکه از منظر انسان‌شناختی و زیست‌محیطی نیز فهمید. اوتو پانز بر این باور است که "شیء فی‌نفسه" به مثابه افق بیرونی اندیشه عمل می‌کند و نه یک موجود مستقل و دسترس‌ناپذیر. او با ارجاع به سنت رمانتیک و نیز مکتب کیوتو، نشان می‌دهد که نومین بیش از آنکه نقطه پایان شناخت باشد، یادآور ضرورت فروتنی معرفتی در برابر ناشناخته‌هاست (Paans, 2024: 112-116). این برداشت، با تحلیل کانت از زمان و مکان به عنوان صورت‌های پیشینی شهود هم‌خوان است و از سوی دیگر به مباحث معاصر درباره اکولوژی و محدودیت‌های عقل بشری پیوند می‌خورد.

در حوزه معرفت‌شناسی، کانت تأکید می‌کند که حدود شناخت انسان محدود به «پدیدارها» است؛ یعنی آنچه ذهن در چارچوب زمان، مکان و مقولات فاهمه از داده‌های حسی می‌سازد. در مقابل، اشیاء فی‌نفسه یا واقعیت‌هایی مستقل از ذهن، از دسترس عقل نظری خارج‌اند و هیچ شناختی از آنها ممکن نیست. این تمایز میان پدیدار و شیء فی‌نفسه، بنیاد نظریه ایدئالیسم استعلایی او را می‌سازد و نشان می‌دهد که شناخت انسان، همواره با واسطه و در چارچوب ساختارهای ذهنی صورت می‌گیرد. این دیدگاه، نه تنها

تحلیل تطبیقی روش‌شناسی ملاصدرا و کانت در تبیین واقعیت و معرفت (احمد طیبی) ۱۰۳

متافیزیک سستی را که مدعی شناخت مستقیم از اشیای مطلق و مفاهیم کلی چون خدا، نفس و جهان بود، به چالش کشید، بلکه تلاش کرد بنیان معرفت علمی را در قالب احکام ترکیبی پیشینی، یعنی گزاره‌هایی که از تجربه مشتق نشده‌اند اما محتوای جدیدی تولید می‌کنند، بازتعریف کند (Kant, 1781/1787, A30/B45–A39/B55). در عین حال، او در نقد عقل عملی، مفاهیمی چون خدا، آزادی و جاودانگی را در حوزه اخلاق و عقل عملی مجاز می‌داند. این تفکیک دوگانه، اساس تقسیم عقل به دو حوزه نظری و عملی در فلسفه کانت است.

در مقابل، ملاصدرا (۱۵۷۲–۱۶۴۰) با بنیان‌گذاری حکمت متعالیه، دستگاهی فلسفی طراحی کرد که در آن عقل، شهود و نقل دینی با یکدیگر تلفیق می‌شوند. او با طرح نظریه «اصلت وجود»، اعلام می‌کند که وجود، حقیقت عینی و اصیل همه اشیاست و ماهیت‌ها، صرفاً اعتبارهای ذهنی‌اند (Kamal, 2016: 42–45). مهم‌تر از این، ملاصدرا نظریه «تشکیک وجود» را مطرح می‌کند که بر اساس آن، هستی دارای مراتب شدت و ضعف است و همه موجودات در سلسله‌مراتب وجودی قرار دارند (Kalin, 2010: 86–98). این نگاه، جهان را به وحدتی تشکیکی پیوند می‌دهد، نه مجموعه‌ای از اشیای گسسته. از منظر معرفتی، ملاصدرا باور دارد که معرفت، نه صرفاً انطباع ذهنی، بلکه نحوی از وجود است. در نظریه «اتحاد عاقل و معقول»، وی بر آن است که در فرآیند شناخت، صورت معلوم به‌طور وجودی در نفس عالم تحقق می‌یابد (Kalin, 2010: 159). همچنین نظریه «علم حضوری» بعنوان بنیاد معرفت مطرح می‌شود؛ دانشی که بدون واسطه، و از طریق شهود وجودی حاصل می‌شود. ملاصدرا در این زمینه متأثر از عرفان ابن عربی است و معرفت را نوعی مشارکت وجودی در حقیقت می‌داند (Meisami, 2018: 128–130; Morris, 1981: 92–96).

در نظام ملاصدرا، عقل و شهود نه در تقابل، بلکه در امتداد یکدیگرند. او فلسفه را راهی برای کمال نفس و شهود حقیقت می‌بیند. معرفت برای او، بخشی از سلوک معنوی انسان است، نه صرف انباشت مفاهیم یا بازنمایی اشیاء. برخلاف کانت که دسترسی به نومن را نفی می‌کند، ملاصدرا با تلفیق عرفان، فلسفه و وحی، به شناخت مراتب متعالی هستی باور دارد.

اگرچه کانت و ملاصدرا هر یک از دو سوی جهان آمده‌اند و دستگاه‌هایی ناسازگار از نظر روش و مبنا ارائه کرده‌اند، اما هر دو در پی پاسخ به سؤالاتی مشابه‌اند: حقیقت چیست؟ آیا انسان توانایی شناخت آن را دارد؟ و مرزهای عقل انسانی تا کیجاست؟ این

تقارن در دغدغه‌ها، علی‌رغم تفاوت در پاسخ‌ها، زمینه‌ای فراهم می‌آورد برای مقایسه‌ای عمیق‌تر در افق فلسفه تطبیقی.

۳. واقعیت و معرفت در روش‌شناسی صدرایی و کانتی

مسئله نسبت «واقعیت» و «معرفت» همواره از چالش‌برانگیزترین مباحث فلسفی بوده است. در این میان، دو رویکرد اصیل از دو سنت فکری متفاوت خودنمایی می‌کنند: از یک سو حکمت متعالیه ملاصدرا با تکیه بر مبانی وجودشناختی، و از سوی دیگر نقد عقل محض کانت با محوریت معرفت‌شناختی. این دو نظام فکری، هر یک با پیش‌فرض‌های متمایز خود، تعریفی متفاوت از حدود و ثغور شناخت انسان ارائه می‌دهند. صدرا با خلق دستگاه فلسفی پیچیده‌ای که در آن عقل و شهود در هم می‌آمیزند، طرحی نو در انداخت، حال آنکه کانت با انقلاب کپرنیکی خود، مسیر تفکر غربی را دگرگون ساخت. این نوشتار بر آن است تا با واکاوی این دو منظومه فکری، وجوه تشابه و افتراق آنها را در مواجهه با پرسش از چیستی واقعیت و امکان معرفت بررسی کند.

۱.۳ تبیین واقعیت در روش‌شناسی ملاصدرا

یکی از مهم‌ترین ابتکارات فلسفه ملاصدرا در سنت فلسفی اسلامی، بازتعریف بنیادین «واقعیت» از طریق نظریه «اصالت وجود» است. برخلاف متفکرانی چون ابن‌سینا و سهروردی که به اصالت ماهیت یا نور قائل بودند، ملاصدرا بر آن بود که وجود، پایه و اساس واقعی هر چیزی است و ماهیت، صرفاً یک اعتبار ذهنی است. او در «المشاعر» تصریح می‌کند که «الوجود هو الحقیقة المتحققة، و ما الماهیات إلا مفاهیم» (Kamal, 2016:43). این گزاره نه فقط یک پیش‌فرض متافیزیکی، بلکه مبنای کل جهان‌بینی او در باب هستی است؛ چرا که بر اساس آن، تمام موجودات، با تفاوت در شدت و ضعف وجودی خود، به واقعیت متصل‌اند.

نقطه تمایز ملاصدرا با دیگر فیلسوفان اسلامی در اینجاست که وی میان کثرت و وحدت، تقابل نمی‌بیند. نظریه «تشکیک در وجود» این امکان را فراهم می‌سازد که از یک‌سو، جهان را متکثر و از سوی دیگر، به وحدتی بنیادین پیوند دهد. این نظریه بر این اصل استوار است که وجود، حقیقتی واحد است که در مراتب مختلف، شدت و ضعف

تحلیل تطبیقی روش‌شناسی ملاصدرا و کانت در تبیین واقعیت و معرفت (احمد طیبی) ۱۰۵

دارد. به تعبیر وی، «الوجود واحد بالحق، و یتکثر بالشدة و الضعف» (الأسفار، ج ۱: ۴۱). این تلقی از وجود، شالوده‌ای فلسفی برای فهم جهان بعنوان سلسله مراتب حضور الهی در اشیاء است.

اما این درک از واقعیت، زمانی انقلابی‌تر می‌شود که با نظریه «حرکت جوهری» پیوند می‌خورد. ملاصدرا برخلاف سنت ارسطویی، معتقد است که نه تنها عوارض، بلکه جوهر اشیاء نیز دستخوش حرکت و تغییر هستند. در نگاه او، واقعیت، امری است در حال شدن، نه امری ایستا و ثابت. او در «الأسفار» می‌نویسد: «الجوهر يتحول ذاتاً، و لا يبقى على حال» (الأسفار، ج ۳: ۷۵)؛ این نظریه، در عین اینکه ساختار جهان را متحرک و پویا می‌بیند، با نگاه دینی و عرفانی نیز سازگار است؛ چراکه در آن، انسان و جهان، هر دو در مسیر تکامل به سوی کمال نهایی تعریف می‌شوند.

نکته قابل تأمل دیگر، پیوند درونی این فهم از واقعیت با نظام عرفانی ابن عربی است. ملاصدرا به صورت مستقیم از آثار محی‌الدین ابن عربی، خصوصاً در باب تجلی، بهره می‌برد. در اندیشه ابن عربی، خداوند در مظاهر عالم به گونه‌ای تجلی می‌یابد که وحدت او در عین کثرت عالم محفوظ می‌ماند. این تلقی، عملاً ریشه تشکیک در وجود را در عرفان اسلامی نشان می‌دهد. ملاصدرا، با فلسفی کردن این آموزه عرفانی، توانست نظریه‌ای متافیزیکی بنا کند که وحدت و کثرت را در نسبت با وجود تحلیل کند (Meisami, 2018: 125-128).

تأثیر این نگاه عرفانی، بویژه در تلقی صدرا از «واقعیت متشکک» و مفهوم «تجلی وجودی» به وضوح دیده می‌شود. او در «الشواهد الربوبیه» می‌گوید: «العالم مرآة للوجود، يظهر فيه الحق بتجلياته المتعددة» (الشواهد، ۱۳۹۰: ۶۸) جیمز موریس معتقد است که صدرا، با عبور از ثنویت افلاطونی و مشائی، به نگاهی دست یافته که در آن، عالم نه صرفاً یک «بازتاب» بلکه «تجلی عینی» حق است (Morris, 1981: 88-92).

از دیگر نشانه‌های برجسته این تفسیر، نظریه «وجود ربطی» در نسبت مخلوقات با خداوند است. صدرا به جای اینکه رابطه خدا و جهان را به صورت خالق و مخلوق در چارچوب علی صرف توضیح دهد، آن را به صورت «وجود تبعی» و «فیضی» تبیین می‌کند. در این دیدگاه، مخلوقات، جز در نسبت با مبدأ، حقیقتی مستقل ندارند و در نتیجه، واقعیت وجودی آنان، چیزی جز وابستگی به وجود حق نیست (Kalin, 2010: 138-142). این اندیشه، نه فقط مبنای وحدت‌گرایی متافیزیکی است، بلکه بنیاد توحید فلسفی نیز تلقی می‌شود.

علاوه بر این، مفهوم «وجود ذهنی» نیز در دستگاه ملاصدرا نقش مهمی در تحلیل واقعیت ایفا می‌کند. صدرا در پاسخ به این پرسش که آیا مفاهیم ذهنی نیز واجد نوعی واقعیت هستند یا نه، تصریح می‌کند که وجود ذهنی، گرچه عینی نیست، اما نوعی از وجود است؛ زیرا امکان تعقل و داوری بدون آن ممکن نیست (Kamal, 2016:64-66). این موضع، راه را برای تحلیل‌هایی در حوزه معرفت‌شناسی، منطق و زبان نیز هموار می‌سازد. آنچه در نهایت از این تحلیل‌ها برمی‌آید، تصویری جامع از واقعیت است که در آن، هستی، یک حقیقت وحدانی، متشکک، پویا و تجلی‌محور است. چنین فهمی، امکان تعامل عمیق میان فلسفه، عرفان و کلام را فراهم می‌آورد؛ زیرا هم زبان استدلال عقلی دارد، هم ظرفیت تعبیر عرفانی و هم سازگاری با آموزه‌های دینی. اینجاست که می‌توان گفت ملاصدرا، با احیای فهم «وجودی» از واقعیت، در واقع نوعی بازگشت عرفانی-عقلی به عمق هستی را رقم زده است؛ بازگشتی که در آن، فلسفه صرفاً ابزار تبیین نیست، بلکه راهی برای شهود و زیستن در حقیقت است.

۲.۳ تبیین معرفت در روش‌شناسی ملاصدرا

نظام معرفت‌شناختی ملاصدرا یکی از نوآورانه‌ترین ابعاد فلسفه اوست؛ زیرا او نه تنها معرفت را از منظر روان‌شناسی یا منطق بررسی نمی‌کند، بلکه آن را در بستر هستی‌شناسی تحلیل می‌نماید. این رویکرد بنیادین، معرفت را نه امری ذهنی یا تصادفی، بلکه پدیده‌ای «وجودی» می‌داند. به عبارت دیگر، معرفت از نگاه صدرا شکلی از «وجود» است که در آن، عالم و معلوم به سطحی از اتحاد می‌رسند (Kalin, 2010:159-161). از این‌رو، نمی‌توان معرفت را صرفاً دریافت یک بازنمایی دانست؛ بلکه باید آن را نوعی «شدن» تلقی کرد.

در مرکز این نظریه، مفهوم «اتحاد عاقل و معقول» قرار دارد. ملاصدرا این نظریه را توسعه‌ای می‌داند بر مفاهیم پیشینیان، اما آن را در چارچوبی وجودی بازتعریف می‌کند. به‌زعم او، در فرآیند معرفت، صورت معلوم، عیناً در نفس عالم تحقق می‌یابد؛ نه بعنوان تصویری بازنمودی، بلکه به‌مثابه یک نحوه از وجود. وی در «الشواهد الربوبیه» می‌نویسد: «العلم هو تحقق المعلوم بوجوده العینی فی ذات العالم» (الشواهد، ۱۳۹۰: ۵۸). این دیدگاه، شناخت را از سطح رابطه‌ای صرف (اضافه مقولی) به سطحی هستی‌شناسی ارتقاء می‌دهد. نکته‌ای مهم در دستگاه ملاصدرا، این است که معرفت، مراتب دارد و این مراتب هم‌سنگ مراتب وجودی هستند. به عبارت دیگر، معرفت هر شخص، تابع مرتبه وجودی

تحلیل تطبیقی روش‌شناسی ملاصدرا و کانت در تبیین واقعیت و معرفت (احمد طیبی) ۱۰۷

اوست. در همین راستا، نظریه «علم حضوری» جایگاهی بنیادین دارد. صدرا با بهره‌گیری از آموزه‌های عرفانی ابن‌عربی و بویژه قونوی، تأکید می‌کند که علم حضوری، یگانه شکل اصیل معرفت است. در این علم، هیچ‌گونه واسطه یا صورت ذهنی در میان نیست؛ بلکه اتحاد واقعی میان عالم و معلوم وجود دارد. او در «الأسفار» می‌نویسد: «علم حضوری، عین الوجود است، و هرچه اتحاد وجودی میان نفس و معلوم بیشتر باشد، علم شدیدتر خواهد بود» (الأسفار، ج ۶: ۲۵۵).

این نظریه در مقابل نظریات ابن‌سینا قرار می‌گیرد که علم را نوعی انطباع یا صورت ذهنی می‌دانست. صدرا با نقد این دیدگاه، نشان می‌دهد که «انطباع» نمی‌تواند توضیح‌دهنده نحوه اتحاد عالم با معلوم باشد. زیرا انطباع، رابطه‌ای غیرواقعی است و نمی‌تواند به وجود واقعی معلوم در نفس عالم منجر شود. در مقابل، علم حضوری، به‌خاطر اتکای بر وجود و نه صورت، معرفتی ناب و یقینی است.

در تحلیل صدرا، علم حضوری، تنها محدود به شناخت نفس از خودش نیست. بلکه حتی شناخت خداوند به مخلوقات نیز از سنخ علم حضوری است. او در پاسخ به این پرسش که چگونه خدا به جزئیات علم دارد، می‌گوید: چون اشیاء در مرتبه وجودی او حاضرند، علم خداوند به آنان، عین ذات اوست. به تعبیر او، «علم الحق بذاته و بمخلوقات» واحد، لأنّ الكل فی حضوره الوجودی» (الأسفار، ج ۶: ۱۱۰). این دیدگاه، پیوندی عمیق میان معرفت و هستی برقرار می‌کند؛ به‌طوری که علم، نه صفتی زائد بر وجود، بلکه نحوی از آن است.

در سطح انسانی نیز، معرفت در دستگاه صدرا، با رشد وجودی نفس در پیوند است. او نفس انسان را در سیر تکامل خود، از مرحله ماده تا عقل فعال، طی‌کننده مراتبی می‌داند که در هر مرحله، کیفیت و عمق ادراک او تغییر می‌کند. در این سیر، معرفت، هم ابزار کمال است و هم نشانه آن. از این‌رو، معرفت نه فقط برآمده از عقل، بلکه محصول تهذیب، شهود و مشارکت در مراتب بالاتر وجود است (Meisami, 2018: 128–130).

در اینجا، بار دیگر تأثیر عرفان ابن‌عربی در نظریه معرفت ملاصدرا به چشم می‌آید. ابن‌عربی معرفت را در گرو «فناء فی الله» می‌داند؛ یعنی تنها زمانی که سالک از خود عبور کرده و به اتحاد با حق رسیده باشد، می‌توان از معرفت حقیقی سخن گفت. ملاصدرا نیز دقیقاً در همین مسیر گام برمی‌دارد. او تصریح می‌کند که معرفت حقیقی، آن است که در آن،

انسان به مرحله‌ای از حضور دست یابد که تمایز میان عالم و معلوم زائل شود. در چنین حالتی، معرفت همان وجود است، و وجود همان علم.

تحلیل موریس از این بخش از فلسفه صدرا قابل توجه است. او می‌نویسد که ملاصدرا «با تلفیق فلسفه عقلانی با شهود عرفانی، تصویری از معرفت عرضه می‌کند که در آن، عقل و دل، تحلیل و حضور، تئوری و تجربه درهم تنیده‌اند» (Morris, 1981, :107).

به بیان دیگر، ملاصدرا راهی می‌گشاید که در آن، فلسفه، از حالت صرفاً تحلیلی، به تجربه‌ای وجودی از حقیقت تبدیل می‌شود.

همین ویژگی است که نظریه معرفت ملاصدرا را از اغلب نظریه‌های مدرن متمایز می‌سازد. در معرفت‌شناسی مدرن، اغلب معرفت با باور صادق موجه (justified true belief) تعریف می‌شود. اما صدرا، معیار صدق را نه انطباق با واقع، بلکه «اتحاد با واقع» می‌داند. در نتیجه، معرفت نه فقط به دانستن چیزی درباره شیء، بلکه به بودن در کنار یا در درون آن شیء مربوط می‌شود. در پایان باید گفت، ملاصدرا با نظریه معرفت‌اش، ما را از سطح رابطه‌های ذهنی و مفهومی، به اعماق وجودی حقیقت رهنمون می‌شود. این معرفت، در عین عقلانی‌بودن، نیازمند سلوک، تزکیه و آمادگی وجودی است. از این‌روست که معرفت در حکمت متعالیه، هم پدیده‌ای فلسفی است و هم عرفانی، هم شناخت است و هم شدن.

۳.۳ تبیین واقعیت در روش‌شناسی کانت

در فلسفه کانت، مسأله واقعیت نه همچون مفهومی مستقل و عینی در بیرون از ذهن، بلکه بعنوان نتیجه‌ای از ساختار ذهن انسانی در فرآیند شناخت ظاهر می‌شود. نقطه عزیمت کانت در «نقد عقل محض» تلاشی است برای پاسخ به این پرسش که چگونه دانش ممکن است (Hartnack, 2001: 3). کانت، در واکنش به تجربه‌گرایی هیوم و عقل‌گرایی دکارتی، سعی می‌کند نشان دهد که واقعیت تجربه‌شده، نه به‌طور کامل در جهان خارج است و نه صرفاً محصول ذهن؛ بلکه نتیجه تعامل میان دو عامل اساسی است: داده‌های حسی و مفاهیم فاهمه (Dicker, 2004: 49).

از دیدگاه کانت، ذهن ما دارای ساختاری است که تجربه را امکان‌پذیر می‌سازد. این ساختار شامل «صورت‌های پیشینی شهود» یعنی زمان و مکان، و همچنین «مقولات فاهمه» است. زمان و مکان بعنوان فرم‌های شهود (Anschauung) در بخش زیبایی‌شناسی استعلایی معرفی می‌شوند که چارچوبی برای دریافت پدیدارها از طریق حواس‌اند (Bird, 2016:41).

یکی از بنیادین‌ترین نکات در نظریه شناخت کانت، تبیین جایگاه مکان به‌عنوان یکی از صورت‌های پیشینی شهود حسی است. کانت تصریح می‌کند که مکان نه برآمده از تجربه، بلکه شرط امکان هرگونه تجربه حسی است. به بیان او، «مکان نه مفهومی تجربی، بلکه شرطی است برای امکان تجربه» (Kant, 1781/1787, A23/B38). این بدان معناست که ذهن انسانی پیش از آن‌که با داده‌های حسی مواجه شود، ساختاری به نام «مکان» را با خود دارد که به‌عنوان قالبی برای سامان‌دهی پدیدارها عمل می‌کند. از نگاه کانت، مکان مفهومی استعلائی است که به امور بیرونی نظم می‌دهد، بدون آن‌که خود محصول تجربه باشد. او در رساله «پیش‌درآمدی بر هر مابعدالطبیعه‌ای که در آینده به‌عنوان علم عرضه شود» (*Prolegomena to Any Future Metaphysics*) نیز بار دیگر بر این نکته تأکید می‌ورزد که مکان و زمان، به‌عنوان شهودهای ناب، از ویژگی‌های ذهن انسان‌اند و نه ویژگی‌های ذاتی اشیاء خارجی؛ و این نکته، پایه نظریه ایدئالیسم استعلائی اوست که بینش ما از جهان را نه کشف واقعیت خارجی، بلکه سازمان‌دهی ذهنی ما بر داده‌های حسی می‌داند. (Kant, 1783/2004, §10). بدین ترتیب، آنچه ما واقعیت می‌پنداریم، همواره در قالب زمان و مکان ساخته می‌شود. نکته کلیدی دیگر در تلقی کانت از واقعیت، تمایز میان «نومن» (شیء فی‌نفسه) و «فنومن» (پدیدار) است. آنچه برای ما در تجربه قابل درک است، پدیدار است؛ یعنی شیء به‌نحوی که در چارچوب زمان و مکان و با اعمال مفاهیم عقلی، در ذهن ما شکل گرفته است. نومن‌ها، که فرضاً همان اشیاء به‌ذات‌اند، از دسترس شناخت تجربی ما خارج‌اند. این دیدگاه، مبنای «ایدئالیسم استعلائی» کانت را می‌سازد که می‌گوید: ما فقط پدیدارها را می‌شناسیم، نه اشیاء در ذات خود را (Bird, 2016: 18-27).

تأکید کانت بر ساختار ذهن، او را به سوی نظریه‌ای برد که در آن واقعیت نه چیزی بیرون از انسان، بلکه نتیجه «قواعد تکوین ذهنی» انسان است. در این نظریه، ذهن به‌طور فعال داده‌های حسی را سازمان می‌دهد؛ به‌گونه‌ای که جهان تجربه‌شده، چیزی جز «واقعیت ساخته‌شده به‌وسیله ذهن» نیست. دیگر تأکید می‌کند که این موضع، نوعی انقلاب شناخت‌شناختی بود: جهان آن‌گونه که ما آن را تجربه می‌کنیم، محصول مشارکت ذهن ما در شکل‌گیری آن است (Dicker, 2004: 60-70).

از منظر زومباخ، حتی در تحلیل‌های زیست‌شناختی کانت در نقد سوم، همین چارچوب روش‌شناختی حفظ می‌شود: تلقی از واقعیت ارگانیسم‌ها نیز تابع اصول فاهمه و

صورت‌های شهود ذهنی است. برای نمونه، مفهوم «غایت‌مندی» در طبیعت، بر اساس قاعده‌گذاری ذهن است نه مشاهده‌ای از خود طبیعت (Zumbach, 1984: 47-59).

یکی از نکات مهم در روش‌شناسی کانت در فهم واقعیت، استفاده از شیوه استعلایی (transcendental) است. این روش، نه به خود اشیاء، بلکه به «شرایط امکان تجربه اشیاء» توجه دارد. یعنی به جای پرسیدن اینکه واقعیت چیست، می‌پرسد: چه چیزی تجربه‌ی ما از واقعیت را ممکن می‌سازد؟ پاسخ کانت، همان صورت‌ها و مقولات پیشینی است که ذهن با آنها، داده‌های حسی را معنا می‌بخشد (Hartnack, 2001: 17).

نکته ظریف اما بنیادین در نظریه کانت آن است که ذهن، واقعیت را بازنمود نمی‌کند، بلکه آن را می‌سازد (Aquila, 1983: 83-90). از این منظر، واقعیت پدیداری چیزی جز نتیجه‌ی ساختار ذهنی ما نیست و به همین دلیل، سخن گفتن از واقعیت مستقل از ذهن، بی‌معناست. البته این بدین معنا نیست که هیچ چیز در بیرون وجود ندارد؛ بلکه بدین معناست که آنچه ما تجربه می‌کنیم، همیشه در چارچوب ذهن است.

کانت همچنین تمایز روشنی میان «تعیّن تجربی» و «تعیّن مفهومی» برقرار می‌کند. واقعیت تجربی، به واسطه احساس داده می‌شود اما تنها با مفاهیم (مقولات) معنا می‌یابد. برای مثال، مفهوم علیت، که یکی از مقولات فاهمه است، شرط امکان تجربه‌ای است که در آن توالی زمانی به صورت «ضرورت‌مند» ادراک می‌شود (Waxman, 1991: 184). بدون مقوله علیت، ادراک ما از پدیده‌ها صرفاً توالی غیرمرتبط خواهد بود، نه رویدادهای علی.

نکته‌ای که آکوئلا بر آن تأکید دارد، نقش بازنمایی ذهنی (Vorstellung) در ساخت واقعیت است. او تحلیل می‌کند که کانت، ذهن را نه صرفاً دریافت‌کننده داده‌های حسی، بلکه «فاعل بازنمود» در نظر می‌گیرد. این بازنمایی‌ها، ابزاری‌اند که ذهن با آنها جهان را به صورت مفهومی درمی‌آورد (Allison, 2004: 292).

در نهایت، می‌توان گفت که روش‌شناسی کانت در تبیین واقعیت، به جای آن‌که به پرسش‌های هستی‌شناختی به شیوه سنتی پاسخ دهد، به پرسش‌های «شرط امکان فهم هستی» پاسخ می‌دهد. این روش، چارچوبی استعلایی فراهم می‌آورد که به کمک آن می‌توان فهمید چرا ما جهان را آن‌گونه تجربه می‌کنیم که می‌کنیم؛ نه آن‌گونه که «خود واقع» هست. بنابراین، فلسفه کانت، واقعیت را امری نه مستقل، بلکه «تجربه‌پذیر در پرتو ساختار ذهن» می‌داند.

۴.۳ تبیین معرفت در روش‌شناسی کانت

مسئله‌ی معرفت در فلسفه کانت نه تنها مسئله‌ای معرفت‌شناختی صرف است، بلکه در مرکز پروژه فلسفی او قرار دارد. در مقدمه‌ی «نقد عقل محض»، کانت تصریح می‌کند که هدف اصلی‌اش پاسخ به این پرسش است که چگونه شناخت ممکن است؟ در این پاسخ، او تلاش می‌کند راهی بین تجربه‌گرایی هیوم و عقل‌گرایی دکارتی بگشاید؛ به‌طوری‌که نه شناخت را به داده‌های حسی فروبکاهد، و نه آن را مستقل از تجربه قلمداد کند.

در تحلیل کانت، معرفت حاصل ترکیب دو عنصر است: «ماده»‌ای که از تجربه (حس) به‌دست می‌آید و «صورت»‌ی که ذهن در قالب مفاهیم (مقولات) و ساختارهای پیشینی خود بر آن تحمیل می‌کند. به‌زعم او، «اندیشه بدون شهود، تهی است؛ شهود بدون اندیشه، کور است» (Kant, 1781/1787, A51/B75). این جمله مشهور، شالوده نظریه ترکیبی کانت درباره معرفت را تشکیل می‌دهد: هم تجربه (از راه حس)، و هم ساختار مفهومی ذهن، در تولید شناخت نقش دارند. بر اساس این نظریه، ذهن انسانی از دو دستگاه اصلی تشکیل شده است:

قوه حساسه، که داده‌های حسی را دریافت می‌کند و در قالب «صورت‌های پیشینی» یعنی مکان و زمان می‌چیند.

فاهمه، که این داده‌ها را با استفاده از «مقولات» (مانند علیت، وحدت، کمیت، امکان) تفسیر و تحلیل می‌کند.

معرفت زمانی حاصل می‌شود که این دو دستگاه در همکاری با هم، تصویری از پدیده‌ها بسازند. کانت در بخش تحلیلی «نقد عقل محض» تصریح می‌کند که مقولات ذهن، شرط امکان تجربه‌اند، نه نتیجه آن (Hartnack, 2001: 18-24). به بیان دیگر، این ذهن است که داده‌های حسی را در قالب مفاهیم معنادار می‌سازد، نه این‌که مفاهیم از تجربه استخراج شوند.

در این چارچوب، کانت «نظریه شناخت بازنمودی» (representational theory of knowledge) را بنیان می‌گذارد. از منظر او، معرفت ما از طریق بازنمایی‌های ذهنی حاصل می‌شود؛ یعنی چیزهایی که نه خود اشیاء، بلکه «نحوه‌ای است که ذهن ما اشیاء را باز می‌نمایاند». آکوئینا بر این نکته تأکید می‌کند که در نظر کانت، بازنمایی‌ها همان

واسطه‌هایی‌اند که تجربه را شکل می‌دهند و امکان فهم جهان را فراهم می‌سازند (Allison, 2004: 107).

از نظر کانت، معرفت فقط به «پدیدارها» تعلق می‌گیرد. ما تنها می‌توانیم اشیاء را آنگونه که در زمان و مکان بر ما پدیدار می‌شوند، بشناسیم؛ نه آنگونه که «در خود» (an sich) هستند. این موضع، تمایزی اساسی میان «شناخت تجربی» و «شناخت متافیزیکی» قائل می‌شود. در حالی که شناخت تجربی مشروع و ممکن است، شناخت از نومن‌ها (اشیای فی‌نفسه) خارج از قلمرو عقل نظری است (Waxman, 1991: 245).

این محدودسازی دامنه شناخت، اقدامی محافظه‌کارانه به‌نظر می‌رسد، اما در واقع بستر ساز روش‌شناسی نوینی است که کانت از آن بعنوان «انقلاب کپرنیکی در فلسفه» یاد می‌کند: به‌جای آن‌که فرض کنیم ذهن باید خود را با اشیاء تطبیق دهد، فرض کنیم اشیاء باید با ساختار ذهن ما تطبیق داده شوند. این تغییر در افق فکری، بنیان‌گذار دوران جدیدی در فلسفه مدرن شد.

یکی از نقاط برجسته در نظریه کانت، تحلیل او از «احکام ترکیبی پیشینی» است. او معتقد است نوعی از معرفت وجود دارد که از حیث محتوا ترکیبی است (یعنی نتیجه ترکیب دو مفهوم مستقل)، ولی از حیث منشأ، پیشینی است؛ یعنی پیش از هر تجربه‌ای قابل تصدیق است. کانت برای تبیین این نوع شناخت، به مثال مشهور « $۷+۵=۱۲$ » اشاره می‌کند، که به‌زعم او، قضیه‌ای است ترکیبی و درعین‌حال پیشینی (Kant, 1781/1787, A6/B10). این نوع معرفت، با اینکه از تجربه مشتق نشده، اما درباره جهان واقع سخن می‌گوید. کانت از همین طریق نشان می‌دهد که علوم ریاضی و فیزیک نظری، بر پایه‌ی چنین احکامی بنا شده‌اند. معرفت علمی، برای کانت، فقط زمانی ممکن است که مبتنی بر احکام ترکیبی پیشینی باشد و بر اساس مقولات ذهنی مانند علیت، جوهر و وحدت سامان یابد. به بیان دیگر، علم چیزی است که توسط ساختار ذهنی بشر «امکان‌پذیر» می‌شود، نه صرفاً کشف‌شده از جهان خارج.

از منظر زومباخ (۱۹۸۴)، حتی در قلمروهای تخصصی مانند زیست‌شناسی، این نگرش کانتی حفظ می‌شود. تحلیل علمی از طبیعت، مستلزم استفاده از اصول ذهنی همچون غایت‌مندی و نظم است؛ اما این اصول، همان‌طور که کانت می‌گوید، نه نشان‌دهنده حقیقت اشیاء، بلکه نشان‌دهنده ساختار ذهنی ما برای فهم اشیاء هستند (Zumbach, 1984: 70-75).

در تحلیل نهایی، می‌توان گفت که معرفت در فلسفه کانت، نوعی بازتاب مشارکت ذهن در ساخت جهان است. شناخت، تنها زمانی معتبر است که شرایط ذهنی شکل‌دهنده تجربه در آن رعایت شده باشد. این نوع معرفت، اگرچه محدود است، اما از قطعیت و مشروعیت عقلانی برخوردار است. به همین دلیل است که کانت میان عقل نظری و عقل عملی تمایز می‌نهد: عقل نظری محدود به شناخت پدیدارهاست، در حالی که عقل عملی امکان دسترسی به آزادی و اخلاق را فراهم می‌سازد.

در جمع‌بندی، می‌توان گفت که روش‌شناسی معرفت در فلسفه کانت بر اصول زیر استوار است:

- عقل انسانی، ساختار پیشینی دارد که تجربه را ممکن می‌سازد؛
- معرفت، نتیجه ترکیب داده‌های حسی با مفاهیم پیشینی است؛
- شناخت ما فقط به پدیدارها تعلق می‌گیرد، نه اشیاء فی‌نفسه؛
- معرفت علمی از طریق احکام ترکیبی پیشینی ممکن است؛
- ذهن، نه دریافت‌کننده منفعل، بلکه فاعل فعال در تولید معرفت است.

۴. تحلیل تطبیقی روش‌شناسی ملاصدرا و کانت در تبیین واقعیت و معرفت

نظام‌های فلسفی ملاصدرا و ایمانوئل کانت، علی‌رغم تفاوت‌های بنیادین در بستر تاریخی، زبانی و سنت فکری، پاسخ‌هایی ژرف و نظام‌مند به دو پرسش اساسی ارائه می‌کنند: «واقعیت چیست؟» و «چگونه می‌توان به آن معرفت یافت؟». آنها هر یک، دستگاهی روش‌شناختی طراحی کرده‌اند که تلاش می‌کند نسبت میان ذهن، هستی و شناخت را تبیین کند؛ اما مسیر و مبانی این دستگاه‌ها، تفاوت‌های اساسی با یکدیگر دارند. ملاصدرا در چارچوب حکمت متعالیه، هستی را مبنای هر نوع معرفت می‌داند. او با نظریه «اصالت وجود»، تمایز سستی میان ماهیت و وجود را نقد می‌کند و وجود را واقعیت اصیل و بنیادین معرفی می‌کند؛ در حالی که ماهیت را صرفاً اعتباری ذهنی می‌داند (Kamal, 2016: 42-45). در این نظام، واقعیت امری زنده، پویا، متشکک و در حرکت است؛ موجودات در مراتب مختلف وجودی، شدت و ضعف دارند و در مسیر کمال اشتدادی حرکت می‌کنند (Kalin, 2010: 86-96). بدین ترتیب، در حالی که ملاصدرا واقعیت را موجودی متعالی و مستقل از ذهن می‌داند که می‌توان از طریق شهود و عقل به آن دست یافت، صدرا در

«الأسفار» تصریح می‌کند که حقیقت وجود در قالب مراتب تجلی می‌یابد و قابل شهود عرفانی است.

در حوزه معرفت‌شناسی نیز ملاصدرا معرفت را نوعی «وجود» می‌داند؛ یعنی علم، تحقق عینی معلوم در نفس عالم است. این دیدگاه در قالب نظریه «اتحاد عاقل و معقول» تبیین می‌شود که در آن، عالم و معلوم در مرتبه‌ای از وجود با یکدیگر متحد می‌شوند. این معرفت، نه بازنمایی ذهنی، بلکه حضور وجودی است. تأکید ملاصدرا بر «علم حضوری» به‌عنوان عالی‌ترین مرتبه معرفت، تفاوت روش‌شناسی او را با دیدگاه‌های متأخر فلسفه غربی آشکارتر می‌سازد. او به‌روشنی اعلام می‌کند که معرفت حقیقی، بدون واسطه مفاهیم ذهنی، از طریق شهود و حضور حاصل می‌شود (Morris, 1981: 92-96). در نظر او، علم حضوری، پایه همه معارف حصولی است. تأثیر عرفان ابن‌عربی در این زمینه غیرقابل انکار است. صدرا با وام‌گیری از آموزه‌های عرفانی، معرفت را نه فقط شناخت نظری، بلکه نتیجه سلوک معنوی و دگرگونی وجودی می‌داند (Meisami, 2018: 125-129). همچنین در سطح روش‌شناسی، ملاصدرا رویکردی تلفیقی میان عقل، شهود و نقل اتخاذ می‌کند. او برهان را با شهود عرفانی پیوند می‌زند و باور دارد که حقیقت، تنها با طی مراتب سلوک عرفانی و عقلانی حاصل می‌شود.

در مقابل، کانت با طراحی نظریه ایدئالیسم استعلایی، انقلابی در معرفت‌شناسی مدرن ایجاد کرد. به‌زعم او، واقعیت آن‌گونه که در ذات خود هست، یعنی شیء فی‌نفسه، برای ما قابل شناخت نیست، زیرا ذهن انسان تنها قادر است آنچه را که در قالب زمان و مکان و از طریق مقولات فاهمه شکل گرفته، تجربه کند. آنچه برای ما به‌عنوان «واقعیت» در دسترس است، صرفاً نمود است، نه حقیقت عینی مستقل از ذهن (Prichard, 1909: 71-103).

کانت در «نقد عقل محض» میان دو نوع شهود تمایز می‌گذارد: شهود حسی که از طریق حواس حاصل می‌شود، و شهود ناب که مستقل از تجربه، ساختارهای زمان و مکان را فراهم می‌سازد. این شهودهای ناب، شرط امکان ریاضیات هستند. به‌بیانی دیگر، شناخت پیشینی ترکیبی، تنها در پرتو این شهودهای ناب ممکن است. مفاهیم محض یا مقولات فاهمه، از طریق فرآیندی به‌نام ترکیب استعلایی، بر شهودهای ناب اعمال می‌شوند. کانت در استنتاج استعلایی مقولات، استدلال می‌کند که همه تجربیات ما مستلزم وحدت استعلایی ادراک نفس هستند؛ یعنی وحدتی پیشینی که همه تجارب را به‌گونه‌ای سازمان می‌دهد که منِ شناسنده بتواند آن‌ها را به خود نسبت دهد (Bird, 2016: 89-114).

مفهوم شیء فی‌نفسه نزد کانت، نه مفهومی اثباتی بلکه حدی است. این مفهوم برای نشان دادن محدودیت‌های قوه شناختی ما لازم است و به ما یادآوری می‌کند که ادراک ما صرفاً بازنمایی پدیدارهاست، نه حقیقت متافیزیکی اشیا (Fernandes, 1985: 207-208). کانت تأکید دارد که استفاده از مقولات در سطح فراتجربی نامشروع است، چرا که این مفاهیم تنها در تجربه و درون مرزهای شهود حسی معنا دارند.

او همچنین معرفت را نتیجه تعامل میان داده‌های حسی و مفاهیم پیشینی ذهن می‌داند. به‌همین دلیل می‌گوید: «اندیشه بدون شهود تهی است و شهود بدون اندیشه کور است» (Fernandes, 1985: 136). بنابراین، معرفت برای کانت بازنمایی‌ای است که در چارچوب زمان، مکان و مفاهیم فاهمه قابل حصول است. بر همین مبنا، کانت امکان شناخت متافیزیکی را با محدودیت جدی مواجه می‌سازد. او معتقد است عقل نظری در مواجهه با مفاهیمی همچون خدا، نفس، و جهان، دچار تناقض می‌شود و نباید در حوزه شناخت تجربی دخالت کند (Prichard, 1909: 200-214).

تفاوت اساسی در روش‌شناسی صدرایی و کانتی هنگامی روشن‌تر می‌شود که به تحلیل معاصر پانز از "تدریجی بودن شناخت در فلسفه کانت" توجه کنیم. او این فرایند را "تدریج‌گرایی شناختی کانتی" می‌نامد و تأکید می‌کند که داوری‌های ذهنی همواره در بستر تجربه زیسته و به‌تدریج به عینیت نزدیک می‌شوند (Paans, 2024: 117-119). این نگاه، برخلاف نفی مطلق شناخت نومن، به ما امکان می‌دهد که معرفت را روندی تکاملی و پویا در تعامل با جهان بدانیم. اگر ملاصدرا معرفت را «حضور وجودی حقیقت در نفس» می‌داند، کانت از این منظر، معرفت را "حرکتی تدریجی به سوی وضوح و انسجام بیشتر در داوری‌ها" تلقی می‌کند. این تقابل، جلوه‌ای از دو سنت متفاوت در تحلیل نسبت واقعیت و معرفت است.

روش استعلایی کانت، بررسی شرط‌های امکان شناخت است، نه اثبات حقیقت امور. او با تمرکز بر ساختار ذهن و فرآیندهای پیشینی شناخت، نشان می‌دهد که ذهن چگونه تجربه را ممکن می‌سازد، نه اینکه درباره واقعیت فی‌نفسه سخن بگوید. از این‌رو، معرفت در اندیشه کانت، صرفاً امری انسانی و ساختاریافته درون ذهن است.

جدول ۱. بررسی تطبیقی ملاصدرا و کانت در تبیین واقعیت و معرفت

موضوع و محور	ملاصدرا (حکمت متعالیه)	کانت (نقد عقل محض و ایدئالیسم استعلایی)
نگاه به واقعیت (هستی)	واقعیت اصیل، مستقل از ذهن، وحدانی، متشکک، دارای مراتب و در حال حرکت (حرکت جوهری)	واقعیت صرفاً در قالب تجربه پدیداری قابل شناخت است؛ نومن یا شیء فی نفسه غیرقابل دسترسی است
مبناشناسی واقعیت	اصالت وجود، تشکیک در مراتب وجود، حرکت اشتدادی	داده حسی + صورتهای ذهنی (زمان، مکان) + مفاهیم پیشینی (مقولات فاهمه)
شناخت و معرفت	معرفت نحوی از وجود است؛ علم حضوری اصیل ترین نوع آن است؛ اتحاد عاقل و معقول	شناخت ترکیب حسی و مفهومی است؛ بازنمایی ذهنی در قالب مقولات و شهود
منبع نهایی معرفت	عقل + شهود عرفانی + نقل (قرآن، حدیث)	تجربه حسی + ساختار ذهنی (تحلیل استعلایی)
قلمرو معرفت	هم عالم طبیعت، هم عالم غیب؛ از ماده تا عقل فعال و ماوراء آن	محدود به پدیدار؛ خدا، نفس، آزادی تنها در عقل عملی (نه نظری) قابل طرح اند
نگاه به ذهن / نفس	نفس جوهری است و در حرکت اشتدادی به سمت تجرد عقلانی تکامل می یابد	ذهن دارای ساختار پیشینی است که داده های حسی را سامان می دهد؛ فاعل فعال شناخت
روش شناسی	لفیقی از عقل، شهود عرفانی و برهان؛ وحدت حکمت، عرفان و وحی	روش استعلایی؛ تحلیل شرایط امکان تجربه و شناخت؛ نقد عقل نظری و عملی
تحلیل علیت	علیت وجودی است و از سطوح شهودی به ادراک درمی آید (حرکت جوهری، علل اربعه)	علیت مقوله ای پیشینی و شرط امکان تجربه منسجم است؛ خارج از تجربه قابل اثبات نیست
علم حضوری / شهودی	مبنای همه ی معرفت ها؛ بدون واسطه، با اتحاد وجودی	فاقد جایگاه در عقل نظری؛ علم حضوری صرفاً در چارچوب احساس یا عمل اخلاقی قابل اشاره است
نگاه به متافیزیک	هستی شناسی بنیادین، متافیزیک زنده، عرفانی و شهودی	متافیزیک سستی را محدود می کند؛ تنها در قلمرو عقل عملی مجاز به طرح آن است
هدف نهایی فلسفه	اتصال به حقیقت متعالی، سلوک به سوی کمال وجودی	تعیین حدود عقل و سامان دهی مشروعیت علم و اخلاق

۵. جمع بندی و نتیجه گیری نهایی

مطالعه تطبیقی اندیشه های ملاصدرا و کانت در باب واقعیت و معرفت، دو رویکرد فلسفی عمیق و بنیادین را آشکار می سازد که اگرچه در بسترهای فرهنگی، معرفتی و زبانی متفاوتی

شکل گرفته‌اند، اما هر یک درصدد پاسخ به پرسش‌هایی یکسان درباره امکان شناخت و حدود واقعیت انسانی بوده‌اند. در منظومه فکری ملاصدرا، واقعیت امری مستقل، زنده، و متکثر در مراتب وجودی است که می‌توان از طریق سلوک عقلی، شهودی و وجودی به مراتب عالی آن نزدیک شد. معرفت نزد او نه بازنمایی مفهومی، بلکه نوعی «شدن» وجودی است که در آن عالم و معلوم به اتحاد می‌رسند. این رویکرد، امکان دسترسی انسان به مراتب متعالی هستی را در پرتو علم حضوری و اتحاد وجودی فراهم می‌سازد. در نقطه مقابل، کانت با بنیاد نهادن بر ساختار ذهنی انسان، بویژه مقولات فاهمه و صورت‌های پیشینی زمان و مکان، واقعیت را پدیداری و محدود به تجربه ممکن می‌داند. معرفت از نظر او، محصول ترکیب داده‌های حسی و ساختار مفهومی ذهن است؛ و چون اشیای فی‌نفسه از دسترس ذهن بیرون‌اند، حوزه شناخت نظری نیز باید به همین حدود محدود گردد. به همین دلیل، عقل نظری در تحلیل کانت نه امکان دسترسی به متافیزیک را دارد و نه توان ورود به ساحت شهود عرفانی یا حضوری را. در عوض، اخلاق، آزادی و خدا در حوزه عقل عملی جای می‌گیرند. نتایج این مقایسه نشان می‌دهد که تفاوت این دو متفکر نه صرفاً در پاسخ‌هایشان، بلکه در پرسش‌هایی است که از ابتدا طرح کرده‌اند. ملاصدرا از دل سنت اسلامی و عرفانی، به دنبال پیوند هستی و معرفت در سیری وجودی است؛ در حالی که کانت در دل مدرنیته، به مرزبندی عقل نظری و امکان‌سنجی معرفت تجربی می‌پردازد. بنابراین، هر دو نظام به‌رغم فاصله مفهومی، در سطحی عمیق، کوششی مشترک برای پاسخ به چالش بنیادین انسان در برابر جهان‌اند: آیا می‌توان واقعیت را شناخت؟ و اگر آری، چگونه؟ این مطالعه نشان می‌دهد که مقایسه میان سنت‌های فلسفی متفاوت، نه تنها تضاد را آشکار می‌سازد، بلکه امکان گفتگو و بازاندیشی در مرزهای عقل، تجربه و شهود را نیز فراهم می‌کند.

کتاب‌نامه

- صدر المتألهین شیرازی، محمد بن ابراهیم. (۱۳۸۴) *الحکمة المتعالیة فی الاسفار العقلیة الأربعة* (سفر اول، جلد اول) (ترجمه محمد خواجوی). تهران: انتشارات بیدار.
- صدر المتألهین شیرازی، محمد بن ابراهیم. (۱۳۹۰) *شواهد الربوبیة فی مناهج السلوک الی الله* (ترجمه علی بابایی). تهران: انتشارات مولی.

- محمدپور دهکردی، سیما. (۱۳۹۱). *کرامت انسان از دیدگاه ملاصدرا و کانت: مبانی معرفت‌شناختی و وجودشناختی*. قم: انتشارات بوستان کتاب.
- ملکاف، علاءالدین. (۱۳۹۰). *عقل و ایمان از دیدگاه ابن رشد، صدرالمتهین شیرازی و ایمانوئل کانت*. مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (ص).
- نجم‌آبادی، عیسی، دهباشی، مهدی. (۱۳۹۸). آگاهی و خودآگاهی از منظر کانت و ملاصدرا *فصلنامه نندیشه دینی*، ۱۹*(۷۱)، ۱۳۵-۱۵۰.
- کرمانی، طوبی. (۱۳۸۸). *ملاصدرا و فلسفه‌ی متعالی*. انتشارات بین‌المللی الهدی.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (ملاصدرا). (۱۳۸۷). *التصور والتصديق*. ناشر: زاهدی

- Allison, Henry E. (2004). *Kant's Transcendental Idealism: An Interpretation and Defense* (Revised and enlarged ed.). Yale University Press.
- Aquila, Richard E. (1983). *Representational Mind: A Study of Kant's Theory of Knowledge*. Indiana University Press.
- Bird, G. (2016). *Kant's Theory of Knowledge: An Outline of One Central Argument in the Critique of Pure Reason*. Routledge.
- Fernandes, Sergio L. De C. (1985). *Foundations of Objective Knowledge: The Relations of Popper's Theory of Knowledge to that of Kant*. Springer Netherlands.
- Kalin, I. (2010). *Knowledge in later Islamic philosophy: Mulla Sadra on existence, intellect, and intuition*. OUP USA.
- Kamal, M. (2016). *Mulla Sadra's transcendent philosophy*. Routledge.
- Kant, Immanuel. (1781/1787). *Critique of Pure Reason*. (A/B Edition pagination). – If using a translation: Kant, Immanuel. (1998). *Critique of Pure Reason* (Paul Guyer & Allen W. Wood, Trans.). Cambridge University Press. (Original work published 1781/1787)
- Kant, Immanuel. (1783/2004). *Prolegomena to Any Future Metaphysics That Will Be Able to Present Itself as a Science* (James W. Ellington, Trans.). Hackett Publishing Company.
- Meisami, Sayeh. (2018). *Knowledge and Power in the Philosophies of Ḥamīd al-Dīn Kirmānī and Mullā Ṣadrā Shīrāzī*. Palgrave Macmillan.
- Morris, James Winston. (1981). *The Wisdom of the Throne: An Introduction to the Philosophy of Mulla Sadra*. Princeton University Press.
- Paans, O. (2024). Grasping the Grounds of Thought: The Thing-in-Itself, Actancy and Ecology. *Journal of Philosophical Investigations*, 18(47), 111-138. <https://doi.org/10.22034/jpiut.2024.62685.3833>
- Prichard, Harold Arthur. (1909). *Kant's Theory of Knowledge*. Oxford: Clarendon Press.
- Waxman, Wayne. (1991). *Kant's Model of the Mind: A New Interpretation of Transcendental Idealism*. Oxford University Press.

تحلیل تطبیقی روش‌شناسی ملاصدرا و کانت در تبیین واقعیت و معرفت (احمد طیبی) ۱۱۹

Zumbach, C. (2012). *The transcendent science: Kant's conception of biological methodology* (Vol. 15). Springer Science & Business Media.

Zumbach, Clark. (1984). *The Transcendent Science: Kant's Conception of Biological Methodology*. Springer Netherlands. (*Nijhoff International Philosophy Series, Vol. 15*)